

УДК 929.645П.Орлик

Ігор СИТИЙ
(Чернігів)

ГЕРБ І ПЕЧАТКА ПИЛИПА ОРЛИКА

Історія України персоніфікована у багатьох іменах і прізвищах людей різних національностей, віросповідань та соціальних прошарків. І серед них ім'я гетьмана-вигнанця Пилипа Орлика. Його чеський предок шляхтич Станіслав згадується ще 1121 р. Він засновник 2 гілок, представники яких оселилися у Сілезії та Польщі. Польська лінія дала Яна Криштофа Орлика (помер у 1592 р.), котрий одружився з донькою подільського воєводи Пиляви з Бучача Беаті. Їхній син – Степан Орлик, помер у 1636 р., полишивши сина Степана, котрий загинув під Хотиним 11 грудня 1673 р. Останній був власником маєтку під Смоленськом. Від дружини з білорусько-литовського роду Малаховських-Володкевичів Ірини він мав 2 синів – старшого Степана, що помер бездітним, і молодшого – Пилипа, майбутнього гетьмана, який народився у с. Косуті Ошмянського повіту. Батько Орлика був католиком, а мати та майбутній гетьман – православними¹. У подальшому цієї конфесійної роздвоєності Орлик спробував позбутися, прийнявши у Вроцлаві 1721 р. унію². Пилипу дістався батьківський маєток на Мінщині, який невдовзі був проданий: родина переїхала на Україну. Спочатку Орлик навчався в єзуїтській Віленській академії, переїхавши на Україну – у Києво-Могилянській академії, яку закінчив 1692 р.³ Працював кафедральним писарем Київської метрополії. У 1698 р. одружився з донькою полтавського полковника вихреста Павла Герцика Ганною, що відкрило йому двері у вищі кола старшини. У 1700–1707 рр. він працює реєнтом Генеральної військової канцелярії. Восени 1707 р. або навесні 1708 р. обійняв посаду генерального писаря. 5 листопада 1702 р. його сина Григора в батуринській Микільській церкві хрестив сам Іван Мазепа⁴. Нові посади, прихильність гетьмана збагатили новими володіннями у Ніжинському, Стародубському, Гадяцькому, Полтавському та Чернігівському полках. Пилип Орлик брав активну участь у реалізації планів Мазепи щодо відокремлення від Російської імперії. Разом із гетьманом емігрував до Бендер, порятувавши лише скриню з листуванням, клейнодами дружини та грошима. 5 квітня 1710 р. під Бендерами на загальній раді Пилипа Орлика одногосно було обрано гетьманом⁵.

Як представник шляхетського роду Орлик мав герб і відповідну печатку. На своєму генетичному зв'язку з Польщею він акцентує у листі від 30 травня 1741 р. до шведського короля Фредріка I: “Прошу уклінно ... надати мені свободу повернутися у Польщу, мою батьківщину, у лоні якої я був народжений і вихований моїми батьками”⁶.

Згідно з гербовником Вацлава Потоцького Орлики належали до гербового братства герба “Новина”, разом з іншими 52 родинами⁷. У гербовнику Каспара Несецького вони згадуються серед 66 родин, приналежних до цього герба⁸.

За К. Несецьким опис герба наступний: у блакитному щиті ручка від котла, обернута до гори кінцями, на центр ручки спирається оголений меч, над щитом коронований шолом, на корону спирається коліном нога в обладунку з острогом, що повернута вліво⁹. Різні автори по-різному тлумачать походження герба, його назву. Бельський та Суликовський пишуть, що герб виник за Болеслава Кривоустого. Під час битви з русинами біля Галича під королем було забито коня і “przodek” гербу дістав йому іншого, а сам, бившись мужньо, втратив ногу і за ці подвиги король дарував йому відповідний герб. Інші автори вважали, що “Новина” виник ще до Болеслава. Його модифікацією “Złotogoleńczyk” користувалася мати св. Станіслава Богна¹⁰. У цьому варіанті нога в обладунку зображувалася у щиті, а корону увінчували 3 страусові пера. Історія герба “Złotogoleńczyk” така. Гетьман і його ротмістр потрапили у неволю і були закуті в одні кайдани. Ротмістр “z miłości ku ojczyźnie” відтяв собі ногу аби звільнити гетьмана. Король за цей мужній вчинок дарував йому герб: “ale też złotą mu goleń w nagrode oddał i w herbie nosić pozwolił”. За третьою версією до цього герба належав краківський каштелян Свентослав за часів Лешка Білого¹¹.

У гербових легендах згадуються Галич та Полоцьк. Отже, можна припустити руське коріння “Новини”. Тим більше, що самі польські геральдисти не заперечують запозичення поляками гербових емблем інших народів¹².

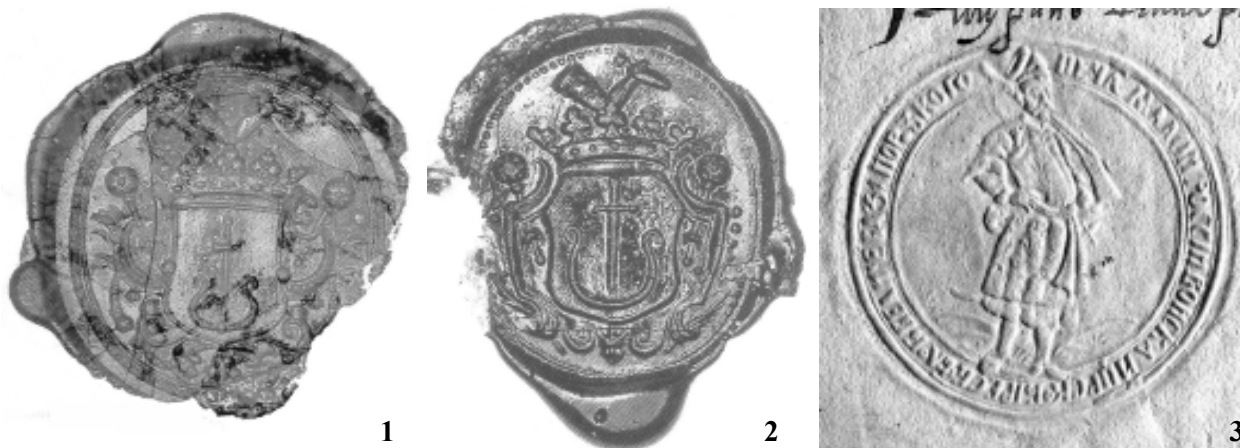
Російський геральдист О. Лакієр писав, що герб “Новина” відомий під 3 назвами – “Новина”, “Война”, “Златоголенчик”. У синьому полі білий (срібний) човен (pawa, pawis) або ручка від котла; у ручку встромлений срібний меч із золотим руков'ям, над коронованим шоломом – зігнута у коліні нога

в обладунку з острогом. За переказами, у 1121 р. герб цей був наданий королем Болеславом одному ротмістру, батько якого був мідником, за те, що у війні з русичами він замість пораненого під королем коня з загрозою для життя дістав йому нового. Згодом, коли вони разом з королем потрапили у полон та були закуті в одну колоду, ротмістр відтяв собі ногу, аби звільнити короля. Цими подіями і пояснюються різні назви герба¹³. Окрім польсько-литовської шляхти, гербом користувалися у Росії – Поздєєви та Шутинські¹⁴, в Україні – нащадки Романа Савицького (1687 р.) та його онука Степана Васильовича Савицького, лубенського полкового писаря (помер 1750 р.)¹⁵.

Згідно з традиціями нобілітований шляхтич разом з гербом отримував право прикладати до документів гербову печатку на червоному воску. Прикладом може слугувати грамота імператриці Марії-Терезії братам Милорадовичам 1760 р.: “Для большаго свидетельствованія этой нашей милости и возвышенія в степень дворянства, мы ему Иерониму Милорадовичу фон Храбреневич и Дубраве и сказанному брату Моисею, следующий герб и клейнод всемилостивейше даровали, и такой в будущее время употреблять дозволили. На четыре части разделенный щит, в переднем верхнем и заднем нижнем черном поле помещен белый или серебрянный вниз обращенный месяц, в заднем верхнем и переднем нижнем желтом или золотом вправо прыгающая черная собака, с высунутым языком и золотым ошейником. На щите находится вправо обращенный, открытый, свободный дворянский коронованный шлем, с висящим от него золотым клейнодом, вправо желтым или золотым, влево белою или серебрянною краскою, по обеим сторонам черными покрывалами шлема украшенный, из шлема выходит вправо прежде описанная черная собака. Означенный дворянский герб и клейнод в середине нашего диплома королевского и эрцгерцогского нарисованный и красками украшенный, здесь представлен. Благоволим и позволяем ему Иерониму Милорадовичу, потом его брату Милорадовичу, оба фон Храбреневич и Дубраве их законным наследником и их наследниками обоего пола, что они предписанный герб и клейнод, которыми отчасти были украшены, а равно и красная печать, от них и в будущее во всех и всяких честных и благородных делах, занятиях, во враждах и нападениях, борьбах, турнирах, стычках, рыцарских играх, компаниях при знаменах, палатках, при разбивании их, печатях, клейнодах, при погребениях, картинах и на всех местах и краях по их достоинствах, нуждам, воли и удовольствию, также употреблять и пользоваться должны, могут и желают, но другим, которые имеют равный же герб и титул, без последствий и вреда” (переклад з німецької мови)¹⁶.

Як “уродзоний” шляхтич користувався цим правом і Пилип Орлик.

На сьогодні опубліковано 2 відбитки печаток П. Орлика: на його листі від 28 травня 1716 р. з Крістіанстада (мал. 1) та на листі від 18 грудня 1719 р. його дружини Ганни (мал. 2)¹⁷. Печатки овальної форми. Перший відбиток зроблений на червоному (шляхетський колір) сургучу, а другий на чорному. На обох печатках зображений герб “Новина” з деякими відмінностями. На другій печатці меч з дужкою вписаний у німецький щит, а в першій – у французький щит. Різняться і картуші, на тлі яких поміщені щити. Цікавим елементом на печатках є зображення 2-х булав обабіч горішньої частини щитів. У такий спосіб П. Орлик означив свій статус гетьмана. Видається, що окрім симетрії є й інші міркування. Адже у переліку застави 1719 р. П. Орлика згадуються 2 гетьманські булави¹⁸. Таким чином, це не абстрактні булави, а зображення реальних клейнодів. На нашу думку, обидві печатки були виготовлені вже після 1715 р., коли гетьман перебрався до Швеції¹⁹. На це вказує хронологія їхнього побутування та стилістика художнього оформлення. Ймовірно, гетьман замовив 2 печатки: одну для дружини, а іншу для себе, для скріплення поточної документації та листування. Звідси зазначені відмінності.

Відсутні відомості про посадово-службову печатку П. Орлика, тобто часів його урядування генеральним писарем, а пізніше гетьманом. Можна припустити, що за наявними зразками подібних печаток²⁰, це була восьмикутна або овальна печатка, на якій був зображений родинний герб “Новина”, навколо аббревіатура – Ф О П Є В З (“ФИЛИП ОРЛИК ПИСАРЬ ЄНЕРАЛНИЙ ВОЙСКА ЗАПОРОЗКОГО”), або Ф О Г В З (“ФИЛИП ОРЛИК ГЕТМАН ВОЙСКА ЗАПОРОЗКОГО”). Чи збереглися документи з описаними печатками, адже батуринські архіви двічі горіли – у 1708 р. та у 1723 р.²¹?

Описані печатки П. Орлика важливі з погляду уточнення питання, яким гербом користувався гетьман, адже у сучасній популярній літературі, на електронних сайтах зустрічаємо інформацію, що Орлик належав до гербу “Корчак”. У даному випадку присутня плутанина щодо різних гілок Орликів. Одна користувалася “Новиною”, а інша – “Корчаком”. Проте, є відомості, що одна з гілок Орликів користувалася гербом “Остоя”²². Орлик, як засвідчує сфрагістичний матеріал, належав до першої. Про свою належність до гербу “Новина” він писав у власному щоденнику²³.

Окрім печатки для поточного листування, гетьман мав і військову – для затвердження державних паперів. В. Прокопович писав, що відбиток цієї печатки зберігався на універсалі 1713 р. полковникові польської служби Роговському²⁴ на маєтності (Саксонський державний архів у Дрездені)²⁵. Окрім цього, за Прокоповичем, печатка стояла на заяві 1709 р. козацької старшини у справі спадщини І. Мазепи (Польський державний архів) і, з посиланням на Бантиш-Каменського, на універсалах з 1719 р., що зберігалися в архіві Колегії іноземних справ та у Малоросійських справах колезького архіву. Одразу скажемо, що печатка на заяві це ще печатка Івана Мазепи. На це вказує іконографія зображення козака та час створення документа. Слід враховувати, що гетьманом Орлик, як йшлося вище, став у 1710 р.

Печатка 1713 р. традиційної круглої форми, діаметром 55 мм. По центру – постать козака “звичайного типу”, з довгими вусами. Козак одягнений у черкеску та жупан з візерунками, високу шапку зі шликом. Ствол рушниця та шапка виходять за межі внутрішнього кола і слугують поділом легенди: “ПЕЧАТ МАЛОИ РОСИИ СЛАВНОГО ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКОГО”. Відмінності у зображенні від попередньої військової печатки полягають у наявності арматури під ногами козака: праворуч – спис, короґва, пірнач, гармата; ліворуч – короґва, бунчук, булава²⁶. Відбиток зроблений у традиційній для Гетьманщини техніці паперово-воскового відбитку: на червоному воску, у правому нижньому куті під текстом, через перший аркуш. Схоже, що ця печатка наслідок печатки І. Мазепи зразків 1687 (мал. 3) та 1705 рр. зі збільшенням діаметру, щоби вписати арматуру²⁷.

На думку В. Прокоповича, зображення арматури “переносить у сфрагістику усталену традицію української графіки тієї доби”, а саме – подібні зображення у стародруках, тезисах на гравюрах Щирського, Галяховського, Мігури. Виходячи з цього він припускає, що печатка була виготовлена або на Лівобережній Україні, або у Львові і можливо, це власне не Орликова, а Мазепина печатка, зроблена у 1708 р. після проголошення гетьманом розриву з Москвою, а безпосереднім виконавцем цієї волі був (за своїми обов’язками) П. Орлик²⁸. Однак, В. Прокопович застерігає, що печатка могла бути виготовлена і після смерті Мазепи, але до обрання Орлика гетьманом²⁹. Можна спростувати припущення В. Прокоповича, що цю печатку було вивезено генеральним писарем Максимовичем 1714 р. до Москви. Насправді він прихопив із собою Мазепину печатку зразка 1705 р. і зараз вона зберігається у Державному історичному музеї у Москві³⁰, а печатка зразка 1687 р. залишилася в Бендерах у запорожців. Нею був скріплений лист кошового отамана Івана Мочульського до П. Орлика від 20 грудня 1719 р.³¹

На думку В. Прокоповича головна новина Орликової печатки полягала у легенді, а саме – відмові від титулу сюзерена “Е Ц В” (“ЕГО ЦАРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА”), який свідчив про певну залежність від московських царів, про зв’язок України з Москвою³². Легенда зазначає, що це печатка незалежної держави, а отже ця сфрагістична пам’ятка цікава і цінна не лише з погляду сфрагістики, але й з погляду державного права. Звідси – зв’язок з Конституцією від 5 квітня 1710 р. В. Прокопович зазначав: “Це пластична ілюстрація, сфрагістична паралеля до Конституції. Конституційний акт Ради Військової в Бендерах, гетьманом новообраним затверджений, і печать Війська Запорізького, якою він свої універсали скріпляв, міцно між собою пов’язані, вони творять неподільну пару, яка писаним словом та рельєфним образом ту нашу думку перед усім світом стверджує: Україна незалежна!”³³

Щоби остаточно з’ясувати проблему Орликової печатки, треба опублікувати описи і світлини хоча би 4-х згаданих печаток, що зберігаються у Дрездені, Варшаві та Москві.

Примітки:

- ¹ Ульяновський В. Пилип Орлик // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. – К.: Варта, 1995. – С. 421; Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). Його життя і доля. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1956. – С. 10.
- ² Ульяновський В. Пилип Орлик. – С. 422.
- ³ Там само. – С. 421.
- ⁴ Там само. – С. 423; Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). – С. 11.
- ⁵ Ульяновський В. Пилип Орлик. – С. 424, 428, 431; Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). – С. 21.
- ⁶ Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII століття). Каталог міжнародної виставки. 1 жовтня 2008 р. – 30 березня 2009 р. м. Київ; 9 квітня – 31 травня 2009 р. м. Дніпропетровськ / Уклад. Ю. Савчук. – К.: Такі справи, 2008. – С. 214.
- ⁷ Poczet herbow szlachty Korony Polskiej i Wielkiego xięstwa Litewskiego. – Краків, 1696 р. – С. 448–449.
- ⁸ Herbarz Polski Kaspara Niesieckiego. – Lipsk, 1841. – V. 6. – S. 582–583.
- ⁹ Ibid. – S. 581.
- ¹⁰ Ibid. – S. 581.
- ¹¹ Ibid. – S. 582.
- ¹² Цетвінський М. Поранені під Сновськом (з досліджень руської тематики в старопольських гербовниках) // П'ята наукова геральдична конференція. Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів: УГТ, 1995. – С. 84–86. Бартош Папроцький у книзі “Gniazdo spoty” (Краків, 1578) виводив герби “Богорія” та “Косцеша” буцімто з перемоги поляків на чолі з королем Болеславом над половцями під Сновськом 1072 р. Насправді це зробив чернігівський князь Святослав у 1068 р.
- ¹³ Лакиєр А. Русская геральдика. – Москва: Книга, 1990. – С. 164, 281.
- ¹⁴ Там само. – С. 164.
- ¹⁵ Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. – К.: Либідь, 1993. – С. 157.
- ¹⁶ Грамота імператриці Марии-Терезии на дворянство капитану Йерониму Милорадовичу (1760). – Чернігівський обласний історичний музей імені В. В. Тарновського, інв. № Ал 26.
- ¹⁷ Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII століття). – С. 135, 137.
- ¹⁸ Там само. – С. 193.
- ¹⁹ Ульяновський В. Пилип Орлик. – С. 457.
- ²⁰ Ситий І. Печатки генеральної та полкової старшини за матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського // Родовід. – 1997. – № 15. – С. 97–110.
- ²¹ Мазепина книга: Збірник документів 1726 р. / Упоряд. І. Ситий. – Чернігів: ЦНТЕІ, 2005. – С. 83.
- ²² Ярова Г. Щодо родового герба гетьмана Пилипа Орлика // <http://www.getman-museum.kiev.ua/0008.html>.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Фото універсалу вміщено у праці: Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742), с. 40. Зображення печатки неякісне: вона виглядає як темна кругла пляма.
- ²⁵ Прокопович В. “Печать малороссийская”: Сфрагістичні етюди // Записки НТШ. – Париж, Нью-Йорк, 1954. – Т. 163. – С. 63, 94. Тут згадується і про слід від персневої печатки Орлика.
- ²⁶ Там само. – С. 97–98.
- ²⁷ Ситий І. Герб і печатка Івана Мазепи // Сіверянський літопис. – 2001. – № 5. – С. 38–49.
- ²⁸ Прокопович В. “Печать малороссийская”: Сфрагістичні етюди. – С. 96–98.
- ²⁹ Там само. – С. 98.
- ³⁰ Дракохруст Е. К истории войсковых печатей Левобережной Украины XVII–XVIII вв. // Нумизматический сборник. – Москва, 1971. – Ч. IV. – Вып. IV. – С. 3–24, табл., іл.
- ³¹ Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII століття). – С. 139.
- ³² Прокопович В. “Печать малороссийская”: Сфрагістичні етюди. – С. 99.
- ³³ Там само. – С. 100.

* * *

Ігор Ситий (Чернігів): Герб і печатка Пилипа Орлика

У статті аналізується історія виникнення та розвиток символів гетьмана України Пилипа Орлика. Подано два різні типи печаток з документів 1716 та 1719 рр. та їх наукові описи, також простежено зміни урядових печаток цього періоду та визначено основні завдання подальших досліджень цієї теми. Публікація супроводжується ілюстраціями.

Ключові слова: герб, Пилип Орлик, печатка.

* * *

Ihor Sytyi (Chernihiv): The Coat of Arms and Seal of Philip Orlyk

In the article the development of Philip Orlyk, Hetman of the Cossack Ukraine, is analyzed. The scientific descriptions of the two types of seals on documents of 1716 and 1719 are presented. The changes of governmental seals of this period are traced. The publication is accompanied by illustrations.

Key words: Coat of Arms, Philip Orlyk, seal.